

НАРІЧЧЯ. ГОВОРИ. ГОВІРКИ

Людмила Колеснік

ВІДАПЕЛЯТИВНІ ТА ВІДОНІМНІ НАЗВИ ЛЮДИНИ В ПОКУТСЬКО-БУКОВИНСЬКИХ ГОВІРКАХ

Досліджуючи діалектну лексику на позначення рис людини, звертаємо увагу на взаємопереходи апелятивів у власні назви-прізвиська. Найчастіше це лексеми з характерологічним значенням, за допомогою яких вербалізують, ословлюють особливі виразні чи нестандартні риси зовнішності людини, наявність фізичних вад, специфіку вдачі людини. Дослідники зауважують, що «...номінативні процеси в цій тематичній групі лексики певною мірою відрізняються від тих, які виявляються в конкретно-предметній лексиці» (Леснова В. В. Номінація рис людини в східнослов'янських говірках. — Луганськ, 2004. — С. 17; далі — Леснова). Проаналізуємо функціонування відонімних та відапелятивних назв на позначення рис людини в покутсько-буковинських говірках.

Учені по-різному трактують поняття «прізвисько» (Шульська Н. М. Прізвисько як об'єкт наукового опису (до дефініції терміна) // Вісник Прикарпатського нац. ун-ту ім. В. Стефаника. Філологія. — Вип. XXIX — XXXI. — Івано-Франківськ, 2011. — С. 292—296), але в кожній дефініції зазначено, що це характерологічна назва, яка відбиває характерні особливості позначуваного.

Самі діалектоносії всі номінації, якими характеризують людину, називають прізвиськами. Їх вважають образливими,

особливо порівняно з прізвищами та іменами. Тому в діалектологічних експедиціях можна почути: *Ї нас тї'пер п'р'ізвиск'їу нї'ма / ни в'їгадуїут / ко'лис то 'було ў'с'ако ї ниод'нако* (Вс) (Матеріал зібрано у 82 н.п. Буковини і Покуття; список населених пунктів наведено в кінці статті). Як зазначають дослідники, прізвиська, виконуючи комунікативну, емотивну, волюнтативну функції, залишаються і сьогодні «дуже важливим компонентом системи народно-побутового іменування» (Осташ Р. І. *Із життя сучасних українських прізвиस्क. 1. // Українська пропріальна лексика: м-ли наук. семінару (13-14 вересня 2000 р.)*. — К., 2000. — С. 116).

У творенні характерологічних назв простежуємо два процеси: онімізацію — перехід загальних назв у власні та деонімізацію (зворотній процес).

За нашими спостереженнями, онімізації зазнають характерологічні назви з семою 'зовнішні риси людини'. У покутсько-буковинських говірках на позначення людини з великими губами поширений номен *зубатий*. У говірці смт. Заболотів поширений тотожний відапелятив: *То буў Анд'р'її 'коло 'баби / то Чер'омух'ін / то буў Анд'р'її Губатий* (36); *а ў нас там 'було на 'вулиці / ка'зали: «Митро Губатий п'їшоў»* (36). Номен *носатий*, активно вживаний на позначення людини з великим носом, як власна назва функціонує в говірці с. Зелений Гай: *У нас 'була од'на 'ж'інка / ро'била до'йаркоў / но та'кїї н'їс 'мала 'доўгїї / то ми так ка'зали її 'Ан:а Но'сата // то ўже см'їйалиси / 'кажут: «Кот'ра 'Ан:а?» — «Но'сата»* (3Г). Іноді прізвисько стає основним засобом ідентифікації особи в мікросоціумі. Назва зі зневажливим відтінком *клан'цатий* < *кланці* 'ікла, зуби тварин' — очевидно, похідне утворення від [кла] 'ікла'; п. *кły 'тс'* (Етимологічний словник української мови. — К., 1985. — Т. 2. — С. 453), поширена на всій досліджуваній території на позначення людини з великими зубами, у говірці смт. Лужани функціонує як відапелятивне прізвисько. Це не єдиний, але найбільш поширений номен жителя села. Для порівняння — *Лис'ун'а Клан'цата* — явище поодиноке. Це підтверджує тезу Р. І. Остаха про те, що «... у побутовому мовленні деколи прізвисько бере на себе ніби функцію імені, інколи замінює прізвище...» (Осташ Р. І. *Із життя сучасних укра-*

їнських прізвиськ. 1. // Українська пропріальна лексика: м-ли наук. семінару (13-14 вересня 2000 р.). — К., 2000. — С. 115). Зневажливий відтінок слова, яким названо жінку, виражає й неприязне ставлення односельчан. Як відапелятивна власна назва в одній із говірок поширений номен *шмар'катиї* 'сопливий, у якого течуть з носа соплі': *То кол'лис 'найт' наз'вали / та'киї ў нас буў Ёван Шмар'катиї / так і ўмер // Ёван Шмар'катиї та'ке 'було п'р'ізвиско / в'ін ўже ї ни буў шмар'катиї / 'али так си ли'шиў до с'мерти Ёван Шмар'катиї* (Зб). Іноді в говірці як системі функціонують і апелятив, і відапелятивна власна назва. На основі метафоричних перенесень утворено чимало вторинних номенів на позначення рис зовнішності і вдачі людини, які часто містять оцінку позначуваного, «яка залежить від ситуації, дій, характеристик, що лежать в основі переосмислення, і тому не випадково їх використовують здебільшого при негативній характеристиці людини» (Леснова, 110). У буковинських говірках базою творення вторинних номенів нерідко є назви тварин. Так, для характеристики людини з курчавим волоссям у буковинських говірках найуживанішим є номен *куче'р'авиї*, у деяких говірках значення уточнено порівнянням *куче'р'авиї йак ба'ран* (Км, Рх), в інших — поширений вторинний номен *ба'ранчик* (Зб, Кж, Ркш); у говірці смт. Заболотів фіксуємо тотожну відапелятивну назву: *Хто то Ба'рашка буў? Саў'йак / то йо'му Ба'рашка ї со'годні 'кажут // ма'лим ка'зали їму Ба'рашка ї цей'во і ти'пер* (Зб). Інколи це не прямий, а лише асоціативний зв'язок між живою істотою (твариною, птахом, плазуном і под.) і людиною. Такі асоціації можуть бути часто передбачуваними, наприклад, за зовнішньою ознакою (довжина ніг) жінку називають похідними від апелятиву *б'рол'ер*: *Б'рол'ерка! / Б'роїл'ерка // тут 'була та'ка 'коло нас на ро'бот' 'і / ўна та'к'і 'доўг'і 'ноги 'мала // ми 'кажим: «А'ди / п'и'ла Б'роїл'ерка» // проз'вали її Б'роїл'ерка і ўс'о // А чо бройлерка? // бо ўна 'ноги 'доўг'і 'маїе* (Зб). У говірці с. Зелена чоловік має евфемістичне прізвисько, похідне від зоономена: *Ў нас буў 'шофер на бри'гад'і / таї та'киї ри'жен'киї / 'шофером / таї моло'диї / а цей'маї с'таршиї 'каже на 'него: «Ти 'Сон'ашник!» // А тої 'доўго ни 'думаїе / йо'му прози'валиси Кокко'веўка / а в'ін 'каже / ну / ни с'каже Кокко'веўка / 'али 'кажи йо'му:*

«А ви — Ночна Пт'їца!» // І так то Ночна Пт'їца і зараз ка-
жуть // А коковевка — це що таке? // ну / цеї / шо моу'чит / сови
// а це йо'му 'дали // а з'найіти чо називають йо'го? // ў 'н'ого
'оч'і 'сив'і та'к'і і су'да перен'іс':а 'воно / йак ў коко'веўки /
по'хожий та'киї на коко'веўку (Зл). Хоча мотивом називання
в цьому випадку є зовнішня схожість, однак «...у прізвиська
часто переходять назви, які в мовній традиції виступають сим-
волами певних фізичних і моральних рис...» (Сеник Г. В. На-
зви тварин як мотиви номінації (на матеріалі прізвиськ Наддні-
стрянщини) // Традиційне і нове у вивченні власних імен: тези
доп. міжнар. ономаст. конф. (Донецьк; Горлівка; Святогірськ.
13-16 жовтня 2005 р.). — Горлівка, 2005. — С. 31).

Описуючи зовнішність людини чи характеризуючи її вдачу,
мовці спираються на усталені естетичні та етичні норми, відо-
мі в суспільстві. Найчастіше об'єктом зневажливого ставлен-
ня, відповідно — і називання, стають негативні риси характеру,
аморальна поведінка людини. Зокрема, на позначення людини,
яка постійно обманює, загальновідома лексема *бре'хун*, яка в
сміт. Заболотів є прізвиськом одного з мешканців: *Ну / бо в'ін
бре'хаў 'добре" // і так йо'му ка'зали: «П'їшоў Бре'хун!» / бо
в'ін шо гово'риў / а ўсе бре'хаў / в'ін і 'деколи п'раўду ка'заў /
'али ўже ни 'було 'в'іри / шо в'ін 'кажи п'раўду* (Зб). У значен-
ні 'відлюдкувата людина' в покутсько-буковинських говірках
вживають лексему 'дика (Нл, СтЖ), яка також функціонує і як
прізвисько: Інф. 1. *Це 'тайак Ма'рус'а ца'во Йаро'ва // Інф. 2.
А / 'Дика!?' // Інф. 1. Во'на 'тожи ни 'л'уби н'і ком'пан'їю / ни'чо*
(СтЖ). У говірці с. Рухотин фіксуємо прізвисько *Ко'п'їйечка*,
утворене від вторинного номена, яким називали скупу людину:
Ў нас йе п'р'ізвис'ко Ко'п'їйечка / бо за ко'п'їю ў'дависи (Рх).

Іноді прізвисько однієї людини поширювалося всіх пред-
ставників роду: *Нап'риклад м'її 'тато називаўси Нико'лаї
'а д'ід Олек'сандир / то 'баба нес'тила 'д'іда / таї ка'зала
Сан'дулко / то так м'її 'тато і йа і 'моїї 'д'іти Сан'дулов'і /
прози'валиси Сан'дула* (Мх). Прізвиськом діда *'Пас'їшник* (який
справді був пасічником) у говірці с. Іспас називають усю роди-
ну, хоча ніхто з них зараз не пасічникує.

Не менш продуктивним способом творення характероло-
гічних назв у діалектному мовленні є деонімізація — перехід

власних назв у загальні. Цей процес тривалий у часі: спочатку назва функціонує як прізвисько конкретної людини в конкретній говірці, і лише з часом оригінальна форма, семантика назви зумовлює її вживання стосовно інших людей. Наприклад, для позначення опецькуватого чоловіка в говірці смт. Лужани функціонує відонім *Стец'ко* (Лж) — головний герой твору «Сватання на Гончарівці», *Йазиката* *Фес'ка* (Гр) — казковий персонаж; у говірці с. Луковиця у значенні 'рум'яна червоношока дівчина (жінка)' поширене усталене порівняння *йак Чорон'ітова* *мама: У одного чолов'іка умерла* *мама / дужу чир'вона* *була / і то су'б'і у'з'али у с'л'і та'ко у* *приклад* (Лк). У значенні 'обірваний чоловік' у говірці смт. Лужани вживають відонімну назву *старец* *Левонт'ї* (Лж), оскільки колись у цьому селі жив бідний чоловік Леонтій. Аналогічне пояснення в іншій говірці має порівняння *йак Гау'рило Сафт'ічин*: Інф.1 *Йак Гау'рило* *ходи // ми по'р'їун'уємо / бо то хо'диу* *боси / і та'к'і не'мит'і* *ноги / н'іхт'і та'к'і* *доу'є'ї*. Інф.2. *Йак Гау'рило Сафт'ічин* (Лк). Втраченою для діалектоносіїв є мотивація лексеми *рупташ*, поширеної для номінації неохайного, обірваного чоловіка в говірці с. Кам'яна. Однак, можемо припустити, що цей номен — наслідок процесу деонімізації, оскільки на Буковині поширеним є прізвище Рупташ (Словник прізвищ: практичний словозмінно-орфографічний (на матеріалі Чернівеччини). — Чернівці, 2002. — С. 307).

Цей процес не всеохопний, тобто не всі прізвиська стають загальними характерологічними назвами. Наприклад, у говірці с. Луковиця була поширена відапелятивна власна назва *Риночка* на позначення чоловіка низького зросту, пор. Рінка,-и, ж. 1. Каструля (невисока). 2. Невеликий глиняний горщик. 3. Сковорода (Словник буковинських говірок / [ред. Н. В. Гуйванюк, К. М. Лук'янюк]. — Чернівці, 2005. — С. 455). Однак вона не функціонує у говірці як загальна: *Йе о'дин та'ки у нас / прози'вайутси* *Риночка // А чога? «Йа ни з'найу чо* *Ринка наз'вали // одну л'у'дину* *Ринка наз'вали // це ни* *кажут на у'с'їх* *низких»*(Лк).

Прізвиська, якими називають людину, стають основою для творення інших власних назв не з характерологічним значенням. Зокрема, фіксуємо назву частини села, похідну від прізвиська

його мешканця: *Но от / з'найеш / де ми жи'їєм? // Га'лан'їўка називайеси // то'го / шо тут бу'ї чоло'в'їк / жи'ї'нишиче нас і ма'ї'дуже кра'сив'ї га'ландск'ї кури / їни бу'їли чер'вон'ї / і бу'ї ку'гут'дуже великий / і в'їн'їс'о'їр'ем'а ку'да п'ї'де: «Ў'мени та'к'ї кури / ў'мени та'кий ку'гут / ў'мени та'к'ї кури / ў'мени та'кий ку'гут» // і от чо'гос'їо'го / їо'му пр'ї'думали Ште'фан Га'лан // Інф. 2: Ни Ште'фан / а С'е'мн'он // Інф. 1: То С'е'мн'он бу'ї // С'їмн'он Га'лан / С'їмн'он // Інф. 2: Ну / в'їн сам бу'ї великий чоло'в'їк і голо'систий // Інф. 1: Голо'систий'тоже // І то йак п'ї'шло / шо це Га'лан'їўскїй кут (Пд).*

Як зазначають дослідники, прізвиська — це завжди мотивовані назви (Дуйчак М. Прізвиська та їх мотивованість // Проблеми сучасної ареалогії. — К., 1994. — С. 256). Здебільшого їхня мотивація прозора, хоча є випадки, коли номени втрачають первинну семантику, особливо якщо прізвиська мотивовані не лише зовнішністю, рисами характеру, а й якоюсь життєвою ситуацією. Наприклад, у говірці смт. Заболотів загальна назва *ї'файнї* стала відапелятивною: *ї'Була од'на ко'лис / йак йа д'ї'вочила / таї'прїїшла'мама на'танц'ї / ї'хоци зак'ликати дон'ку / таї'кажи'хлопц'ам'в'їкликати з'к'лубу / таї'кажи: «Хлопц'ї / зак'личти'є нам ту Га'нушк'у» // — «Вуїно / кот'ру Га'нушк'у?» // — «А ту / ї'файну» // Ту / ї'файну // — «Вуїно / тут їе'Гану'шок ба'гато'ї'файних» // — «Та ту / най'крашчу!» // Так та Га'нушка'ї'Файна'їже ста'ра / і'каж'ут Га'нушка'ї'Файна // Бо'мама це'дала'п'р'їзвис'ко і так Га'нушка'ї'Файна (Зб).*

Мотивацію назв не завжди можна пояснити, в окремих випадках можемо говорити про подвійну мотивацію: з одного боку — подією в житті, з іншого — метафоричним перенесенням назви. У говірці с. Рухотин фіксуємо відонімну характерологічну назву *мо'тилик* ‘непокоїний, жвавий чоловік’: *Мотил'їка не'ма / ў'їболниц'ї // Це таке прізвисько? Інф. 1. В'їн н'ї'коли спок'їїно не їде / а ту-ту-ду-ту-ду... та'кий по'хапливий // Інф. 2. Н'е / то в'їн / йак ро'ди'ї / таї'мама їо'го наз'вала «мо'тилик» / та'ки'ї'Вол'ка їо'го наз'вала мо'тиликом / їна / йак ро'дила їо'го ў'пастаї'ках у фасу'лин'у / таї'кажи: «А'ди / м'її мо'тилик» // таї'так мо'тилик і'зари мо'тилик / мо'тилик (Рх).* У цій же говірці у значенні ‘відлюдькувата людина’ вживають порівняння *їак ти'хон: Си'дит ў'хат'ї / йак ти'хон / н'ї до'кого*

/ н'і до л'удей / н'і до ¹Бога // ¹Али т¹хон / бо ¹тошо бу¹ ко¹лис т¹а¹к¹ий Т¹хон / на¹верно / і так ¹уже ¹зари ¹ка¹жут (Рх). Втрату мотиваційного зв'язку між назвою та мотиватором вважаємо першим етапом переходу власної назви у загальну. Отже, прізвиська творяться за певними мотиваційними моделями, в основі яких лежать метафоричні та метонімічні перенесення властивостей предметів, тварин, плазунів, рослин на риси людини. Основою мотивації також можуть бути риси іншої людини, її професія чи спосіб життя.

Основною ознакою характерологічних назв (загальних і власних) є оцінність. Як зазначає Шаховський, «оцінка, зокрема й емоційна, є власне людською категорією, стосується людини і всього того, що якимось чином пов'язане з нею, торкається її фізичної, психічної і соціальної сутності» (Шаховський В. И. Языковая личность в эмоциональной коммуникативной ситуации // Филологические науки. — 1998. — № 2. — С. 62). Оцінка у прізвиськах переважно негативна, хоча не завжди однозначна. Приклади засвідчують, що одні назви мають відтінок зневажливості (*б¹роїл'ерка, гу¹батий, но¹сатий*), інші — легкої іронії (*ба¹рашка*), оскільки «відбувається нарощення негативної конотації...при цьому активно діє також інтралінгвальний чинник, що полягає, зокрема, у бажанні мовців уживати експресивно-виразні одиниці замість емоційно-нейтральних та невиразних» (Мілєва І. Дисфемізація у фразеологічній номінації зовнішніх рис людини (на матеріалі східнослов'янських та східностепових говірок Донбасу) // Діалектологічні студії 4. Школи, постаті, проблеми / відп. ред. П. Гриценко, Н. Хобзей. — Львів, 2004. — С. 301). Однак, якщо для загальних назв-антропономів з характерологічним значенням оцінка — стала категорія, то для відапелятивної лексики — збереження оцінності — це складний процес. Категорія оцінності є визначальною переважно на початковому етапі функціонування прізвиська. З часом така назва набуває ідентифікаційної функції, оскільки втрачається реальний зв'язок із мовною ситуацією чи реальними рисами людини, які закладені в основу номена. Зважаючи на коментарі діалектоносіїв, можемо припустити, що оцінка стабільніша в назвах, з сеюмою 'рис вдачі', і менш стабільна — в номенах, які виникли на основі перенесення зовнішніх рис людини.

Отже, система оцінних народних назв покутсько-буковинських говірок різноманітна. Номінаційний акт акумулює в собі досвід людини, її ідеали і цінності, творче асоціативне мислення. Створення нових назв чи вживання предметних назв на позначення людини відбувається за традиційними, переважно метафоричними моделями. Діалектоносії творчо використовують вже наявний лексичний матеріал. Мотивація прізвиськ неоднозначна, часто несподівана. Взаємодія апелютивів і власних назв складна: у говірці як системі відбуваються взаємопереходи загальних назв у власні та власних у загальні або назва функціонує лише як загальна чи лише як власна. Загалом ці явища свідчать, що номінація — це живий, нестатичний процес, а назви людини за характерними рисами — відкрита лексико-семантична система, яка містить не лише застарілі діалектні назви, а й постійно поповнюється новими лексичними компонентами.

Список обстежених говірок та їх скорочення: Вс — Василів, Заставнівський р-н Чернівецької обл.; Гр — Горбівці, Глибоцький р-н Чернівецької обл.; Зб — Заболотів, Снятинський р-н Івано-Франківської обл.; Зл. — Зелена, Кельменецький р-н Чернівецької обл.; ЗГ — Зелений Гай, Новоселицький р-н Чернівецької обл.; Іс — Іспас, Вижницький р-н Чернівецької обл.; Км — Кам'янка, Глибоцький р-н Чернівецької обл.; Кж — Княже, Снятинський р-н Івано-Франківської обл.; Лж — Лужани, Кіцманський р-н Чернівецької обл.; Лк — Луковиця, Глибоцький р-н Чернівецької обл.; Мх — Михайлівка, Глибоцький р-н Чернівецької обл.; Нл — Нелипівці, Кельменецький р-н Чернівецької обл.; Пд — Подвірне Новоселицький р-н Чернівецької обл.; Рш — Рашків, Хотинський р-н Чернівецької обл.; Ркш — Рукшин, Хотинський р-н, Чернівецької обл.; Рх — Рухотин, Хотинський р-н Чернівецької обл.; СтЖ — Стара Жадова, Сторожинецький р-н Чернівецької обл.; Яр — Ярівка, Хотинський р-н Чернівецької обл.